
*Е.М. Герасимова,
докторант Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова*

МЕНТАЛЬНІСТЬ У СТРУКТУРІ ЦІННОСТЕЙ ЦІЛЕЙ ЕКОНОМІЧНОГО ЗНАННЯ

Нині відбуваються нові трансформації у соціально-економічному розвитку суспільства. Зокрема, подальший поступ кожної країни визначається, передусім, можливостями сфери наукового знання.

Україна має серйозні позиції у багатьох ділянках наукових досліджень; створює якісну систему підготовки спеціалістів нової постіндустріальної формації, бере активну участь у процесах світового, планетарного значення. Але, попри всі позитивні моменти, лишаються невирішеними та вкрай важкими проблеми, пов'язані з життєдіяльністю нації і органічно поєднані з економікою. Вони стосуються безпосередньо національної структури економічного знання. Практика господарського життя потребує відповіді: чому в Україні на початку 90-х років "не спрацювали" економічні механізми, які були достатньо ефективними в Європі і Південній Америці? Чому рекомендації найкращих заокеанських та західноєвропейських класиків економічної думки не тільки не поліпшили економічну ситуацію в нашій країні, а часто-густо, навпаки, мали негативні наслідки в її економіці? Чому всупереч прогнозам 10–15-річної давності, "одностороння глобалізація" замінюється посиленням впливу регіональних економічних центрів, а Україна перебуває на "узбіччі" цього процесу, хоча "валовий" показник наукових економічних досліджень вітчизняних фахівців перевищує здобутки багатьох розвинутих країн світу?

Доречним прикладом, у контексті зазначених питань, є вислів видатного українського економіста С.В. Мочерного: "Економікс П.Самуельсона приблизно на 90% пов'язаний з американською дійсністю, тому ті вищі навчальні заклади, в яких в основу вивчення економічної теорії покладено економікс, викладають відірвану від реальності України теорію американської дійсності" [1]. Судячи з практичної реалізації теоретико-економічних розробок, українські науковці поки що ігнорують такі зауваження, тоді як найбільш успішні транснаціональні корпорації, навпаки, приділяють багато уваги вивченню та врахуванню національних особливостей культур своїх зарубіжних партнерів, а відповідне консультування у сфері міжкультурних контактів стало прибутковою сферою бізнесу.

Отже, розв'язання зазначених проблем є неможливим без урахування особливого історичного досвіду, культури, специфічних принципів і засобів життєзабезпечення, що були здобуті кожним суспільством або цивілізацією протягом багатовікового існування. Така ситуація сьогодні визначається як рівень ментальності того чи іншого народу. Вводячи в обіг поняття економічного менталітету, О.В. Бондаренко зазначає: "Термін "ментальність" вживається, коли треба назвати щось порівняно важко вловиме, але разом з тим реально присутнє в соціальній, передусім, зумовленості тих чи інших фактів свідомості чи поведінки людей, коли треба раціонально пояснити певні явища суспільного життя, заглиблюючись у певний рівень їх підвалин" [2].

На сучасному етапі цивілізаційного розвитку тільки наївні люди вважають, що існують універсальні світові ринкові механізми, що класичні економічні положення працюють однаково для всіх часів і народів, тільки потрібно їх правильно застосовувати. Серйозна світова наука від таких спрощених підходів давно відмовилася. З'являються відповідні пропозиції і в українських наукових колах. Наприклад, відомий фахівець з історії української економічної думки С.Злупко вважає, що "в процесі розбудови української економічної системи щораз більше відчувається потреба в пізнанні національної господарської культури. Це явище закономірне, бо моделювати економічну перспективу тої чи іншої країни не можна поза знанням національної господарської культури" [3]. Тому актуальним, як ніколи раніше, є проведення спеціального методологічного дослідження філософських засад формування і функціонування економічного знання в Україні та створення оригінальної концепції національного економічного стилю мислення.

Економічні знання, як порівняно самостійна галузь світоглядних досліджень, формуються і розвиваються згідно з певними особливостями життя кожного народу, зазнаючи впливу і географічного фактору, і споконвічних есхатологічних уявлень. Філософська наука, своєю чергою, теоретично розв'язує загальнолюдські проблеми буття крізь призму національних проблем, відтак безпосередньо забезпечуючи універсальний зв'язок економічної науки зі знанням в цілому.

Необхідно зауважити, що всі нації, незважаючи на свою своєрідність, природно проходять такий історичний шлях, на якому вони стикаються з однаковими або аналогічними проблемами, актуальними без винятку для всіх людей. Але спільної для всіх націй філософії економіки не існує. Пригадаємо одну з головних тез соціальної філософії в Україні періоду панування марксистсько-ленінської ідеології: економіка є базою і визначальним чинником розвитку суспільства. Проте насправді економіка, а це тепер цілком зрозуміло, сама не спроможна внести якісні зміни в поступ суспільства. Доречним є такий приклад: у системі міжнародних економічних відносин економіка України зіткнулась з проблемою неконкурентоспроможності більшості видів своєї продукції на міжнародних ринках. Ця продукція поступається зарубіжним зразкам не тільки за певним переліком вимог до якості товару (що технологічно можна виправити за короткий строк), а й не вирізняється своєю оригінальністю та особливістю, тобто не цікава для закордонного споживача. Така ситуація можлива в більшості країн світу. Вона означає, що сучасні проблеми матеріального виробництва можуть вирішуватися тільки на основі розвитку економічної культури, яка безпосередньо пов'язана з такими галузями, як наука, освіта, мистецтво. Обов'язково треба

враховувати й те, що до XIX ст. вчення про економіку було складовою частиною ціннісного пізнання – етики. Можна твердити, що економіка в цілому тільки відтворює і розмножує ті цінності, які створюються у сфері знання і культури кожного народу. Саме вони є визначальними чинниками суспільного поступу та створюють його економічні засади.

Отже, відкрито актуальною проблемою сучасної соціальної філософії є аналіз механізму взаємодії загального характеру економічних процесів та матеріального виробництва з національною парадигмою економічного знання, яка є сьогодні головною складовою економічної політики будь-якої країни. Основу такої парадигми становить власне національно-сміслові поле економічного розвитку, котре будується на традиціях, світорозумінні, історичному досвіді, мові, цінностях та цілях кожного народу. А це дає змогу створювати такі зразки економічної культури, які виведуть економіку України і реальну національну методологію життєтворення на якісно новий світовий рівень функціонування.

Українська філософія певним чином формулювала і вирішувала проблеми економічного знання, важливі як для народу України, так і для інших народів. Але аналіз концепцій, котрі були створені ще за радянських часів, і віддзеркалюють, передусім, специфіку розвитку філософії народів Західної Європи, відтворювались на основі саме їхнього менталітету. Виконувались цільові програми економічних, відповідно – і життєвих перетворень цих народів. Виняток становлять роботи українських учених-економістів, які безпосередньо працюють над проблемами історії економічної думки України (наприклад, С.М. Злупка, П.М. Леоненка, І.С. Коропецького, т.Л. Лортикяна). Питанням сучасної методології соціально-економічного пізнання присвячені монографії С.В. Мочерного, В.Л. Арутюнова, А.А. Мазараки. Такі автори, як А.А. Герасимчук, З.І. Тимошенко, С.К. Росовецький та деякі інші на основі аналізу східнослов'янських літературних пам'яток роблять спробу осмислити управлінський досвід наших пращурів. Що дало змогу врахувати національну специфіку економічного розвитку в новому курсі – “Філософські основи менеджменту і бізнесу”.

Базовими для даного дослідження стали праці теоретико-методологічного рівня таких відомих українських філософів, як М.В. Попович, С.Б. Кримський, І.В. Бичко, В.С. Шевченко, В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко та інших, а також праці західних філософів Ю.Габермаса і Ж.Бодріяра.

Безпосередніми першоджерелами вирішення зазначених у публікації проблем є твори І.Вишенського, Ф.Прокоповича, С.Подолінського, І.Пулюя, М.Туган-Барановського, М.Зібера, І.Вернадського, С.М. Грушевського, П.Куліша, І.Я. Франка, М.П. Драгоманова, М.І. Костомарова та інших відомих українських мислителів.

Спроба сучасного осмислення філософських засад економічного знання в Україні дала змогу сформулювати, принаймні, три можливі тенденції. Перша тенденція прагне виявити національні й зовнішні соціокультурні чинники, що зумовили процес формування філософського підґрунтя в системі економічного знання в нашій країні. Дослідники даного напрямку спираються на той неспростовний факт, що на території України багато віків живе народ, який створив власну самобутню культуру. Виходячи з того, що культура будь-якого народу може як асимілювати, так і відторгнути відповідні зовнішні впливи, вони намагаються з'ясувати, які фактори впливали на розвиток тих чи інших економічних процесів на цій території. Тому в розгляді питань економічної політики і знання переважають дослідження саме зовнішніх факторів впливу, а водночас не приділяється достатня увага формуванню національних засад з урахуванням специфічного, первісного ментального рівня існування нашого народу.

Друга тенденція простежується в працях, автори яких знаходять собі точку опори переважно в християнсько-богословській та “книжницькій” традиції. Це стосується також російських філософів і вчених-економістів. Вони дотримуються думки, що в Україні і Росії розвиток філософії, а отже, відповідне їй осмислення економічного знання являють собою продукт “зустрічі” філософії та християнства православного обряду (щодо цього назвемо “Теологію економіки” Л.Л. Некрасова і “Економічну історію світу” М.В. Конотопова). Звичайно, такий погляд не є новим і має право на існування вже через те, що обстоювався в загальних рисах слов'янофілами ще в XIX ст. Він пов'язаний з адміністративно-державним впровадженням християнства і певною мірою самої філософії. Проте вважаємо його сумнівним, бо він створює враження, нібито до введення християнства українці-русичі не мали ніякої світоглядної рефлексії над пізнанням економічних явищ, тобто такі питання для них були закритими. Так, існує думка, нібито до появи християнства в Україні “свій чуттєвий досвід, як і явища природи, тогочасні люди не вмiли ані добре аналізувати розумом, ані контролювати чи перевіряти практично, оскільки сама практика була ще надто примітивною і обмеженою, а логіка мислення дуже простою” [4, 29].

У контексті зазначених поглядів філософська концепція економічного знання в Україні у деяких міркуваннях позбавляється власного етнічного ґрунту й зводиться до різних, пов'язаних з поширенням християнства, “впливів”, таких, як південнослов'янський, польсько-литовський та ін. У сучасній літературі як одна з фатальних історичних подій подається прийняття на Русі візантійської версії християнства: “Таке враження, ніби тисячу років тому комета українства попала у фатальне бісівське гравітаційне поле і, вичерпуючи останній енергетичний потенціал, нині догоряє на чужинській орбіті” [5, 227].

Своєрідний третій варіант поєднання пропонує С.В. Мочерний: “Якщо економіка базується лише на врахуванні егоїстичних інтересів людини (Homo economicus), що нібито, згідно з економічним ученням А.Сміта, дає можливість врахувати суспільні інтереси, то в ній, за словами російського філософа М.Бердяєва, панує ідеологія буржуазного господарства. Якщо на перше місце у

господарському житті висуваються інтереси служіння іншим людям, суспільству загалом, то це відповідає соціалістичній ідеології, яка ближча до християнства. Якщо економіка кожної країни будуватиметься на дотриманні принципів християнської економіки, то вона наблизитиметься до божественної. Можливо, саме тому М.Гоголь порівнював господарювання з розмовою з Богом, а Г.Сковорода говорив про божественну економіку.

Зміцнення засад християнської економіки допоможе людству відвернути такі явища, названі Іоанном Богословом ознаками кінця світу” [6, 364–365]. Безперечно, такий вислів має символіко-метафоричний характер, але наразі ми спостерігаємо ситуацію аксіологічного зсуву, повертання так званого винятково “об’єктивного” економічного знання до системи цінностей як сакрального рівня, так і особистісного, індивідуального характеру, основу якого становить саме ментальний рівень, котрий формується за допомогою системи соціокультурних архетипів. Таку точку зору поділяє і автор публікації.

Ще у радянський історичний період аналогічний підхід до визначення об’єктивності економічного знання був наявний у методології економічних досліджень, але як безумовний на той час, пропонувався винятково політико-ідеологічний підхід. Один із провідних тоді економістів, І.П. Сулов, зазначав: “Зміст, що вкладається у відповідні поняття, може бути відмінним у різних соціально-економічних формаціях і поглядах, в кінцевому підсумку, зумовлених інтересами різних класів. Такі поняття, як “виробничі відносини”, “національний доход”, “вартість”, “кредит” та інші трактуються діаметрально протилежно буржуазними вченими і марксистами-ленінцями та мають об’єктивно різний зміст у системі політекономії капіталізму і соціалізму” [7, 132]. Такий підхід доповнює міркування, які змінюють однозначне ставлення до питань об’єктивності економічних законів і категорій, до стандартних методів дослідження, закономірностей у процесі економічного розвитку, а відповідно функціонування всієї системи життєзабезпечення.

На сьогодні ще немає ґрунтовних досліджень, у яких би аналізувались ті відношення первинної ментальності, що стали детермінантою концепції економічного знання в українській соціальній філософії та аналізу його аксіологічних трансформацій у системі виробничих відносин: “Питання про цінність – основне питання в політичній економії; від того чи іншого його розв’язання залежить розв’язання майже всієї решти питань цієї науки” [8, 2], – така постановка проблеми звучала в наукових колах ще у ХІХ ст., але дотепер лишається відкритою.

Спробуємо проаналізувати механізм впливу феномена ментальності на процес формування і функціонування структури цінностей і цілей економічного знання. Поняття “ментальність” у даному контексті розглядається, як аспектний прояв менталітету не стільки в умонастрої суб’єкта, скільки в його діяльності, яка пов’язана з господарсько-економічним менталітетом нашого народу та впливає з нього.

Першим кроком у розв’язанні зазначених проблем є аналітичне дослідження змісту таких взаємопов’язаних ключових понять, як економічні цінності і цілі та механізм їх взаємодії з загальною структурою цінностей. Класики економічної думки пропонували кілька основних тлумачень поняття “цінність”. У А.Сміта вона має два значення: перше полягає в корисності предмета, а друге – в можливості його придбання. Але така можливість, у свою чергу, є двоякою: з боку покупця вона означає суму пожертв, потрібних для придбання продукту, а з точки зору продавця, це – влада над працею і виробами інших осіб. Д.Рікардо вважав цінність за правило, що регулює мінові пропорції. За Мальтусом, вона є кількістю купованої продуктом праці, а Дж.Міллер визначає її як кількість продуктів, що повертається в обмін за віддані продукти. Цікавою є думка Шторха про те, що цінність є усвідомлена корисність, тобто – таке судження нашого мислення, яке надає речам корисності, виробляючи тим самим їх цінність. Список прикладів визначення економічної суті поняття цінності можна продовжувати, але в принципі він буде зводитися до таких загальних положень: по-перше, ідея цінності вперше виникла з обміну, коли двоє людей погодилися на обмін послугами; по-друге, цінність у жодному разі не збігається з поняттям “корисність”; по-третє, цінність, як правило, пов’язують з кількісною взаємозалежністю або зі складністю виробництва. Отже, економічна цінність – це єдність корисності блага та затрат на його виробництво.

Незначний виняток у наведених міркуваннях становлять погляди письменника Г.Кауфмана: “У всякому господарстві протиставляються два моменти – суб’єктивний і об’єктивний. Виразником суб’єктивного моменту є культурна засада, яка, власне, накладає на об’єктивний момент свій господарський, так би мовити, відбиток. Тому логічно необхідні частини господарства стають такими елементами господарства, що приходять у зіткнення зі свідомістю людини. Ось цей відбиток, слід, залишений зіткненням культурної засади на об’єктивному матеріалі, що складає суть господарства, і є цінність...” [9]. Така позиція привертає увагу зверненням її автора до гуманістичного характеру економічних цінностей.

У сучасній економічній літературі, якщо іноді і розглядається питання про ціннісні характеристики, суттєвих змін щодо класичних підходів не відбулося. тдиною, абсолютно незалежною від існуючих концепцій цінностей, яка має суто філософський характер (завдяки якому на неї не звернули увагу економісти), є структурна революція цінності, запропонована Ж.Бодріаром в 70-х роках ХХ ст. в системі економічного знання. Визнавши край класичної, в кінцевому вигляді сформованої Марксом, економічної вартості, він стверджує, що “референтна вартість занепала, відступивши перед суто структурною грою цінності. Структурний вимір стає автономним, виключає референтний вимір і ґрунтується на його смерті. Це кінець референтній виробництва, значення, афекту, субстанції, історії, всієї еквівалентності “реальним” змістом, що насичували знак якимсь корисним вантажем, якоюсь гравітацією – це кінець представницькій

еквівалентності його форми. Над ним узяла гору інша стадія цінності, вона відзначається цілковитою відносністю, загальною підміною, комбінаторикою й симуляцією. Симуляція тут постає в тому сенсі, що всі знаки віднині обмінюються між собою, нітрохи не обмінюючись на реальне” [10]. Тут мова йде про те, що всі наші цінності будь-якого характеру є порожніми знаками, які не мають реального змісту, а тому єдиним результатом такого існування може бути тільки смерть.

Такий підхід показує, як може змінитися буття людини в довгостроковій перспективі свого існування. Але річ у тому, що людина живе у реальному світі, сьогодні й тепер, і тому змушена підтримувати життєдайний процес відтворення відповідних ресурсів. Втім, не можна розглядати таку теорію економічних цінностей винятково в апокаліптичному стилі. Щоправда, дотримуючись сучасних методологічних підходів, автор пропонованого дослідження буде не один раз звертатися до ідей бодріярівського дискурсу виробництва та політичної економії.

Отже, у більш широкому визначенні економічні цінності – це способи і результати господарювання людини, специфіка форм розподілу, обміну та споживання матеріальних благ. Але відокремлювати дане поняття від загальної функціональної структури цінностей того чи іншого суспільства є спрощеним підходом, який не може дати ані коректних наукових теоретико-методологічних висновків, ані практичних економічних результатів.

Продовжуючи аналіз цінностей у зазначеному ракурсі, звернемо увагу на те, що саме вони є визнаними суспільством або групою людей переконаннями щодо цілей, до яких люди повинні прагнути та які визначають основні засоби їх досягнення. Справа в тому, що цілепокладання є змістовною основою практики, яка полягає у формуванні цілі як суб’єктивного та ідеального образу бажаного і утіленні її в об’єктивно-реальному результаті діяльності. Цілі – це найвищий вияв активної свідомості людини, а тому і вияв її свободи. Економічні цілі досягаються за допомогою засобів, що являють собою сукупність тих об’єктивних матеріальних факторів і способів діяльності людини, які мають суб’єктивний характер і формуються в системі економічного знання.

У свою чергу, знання – це інформація про світ, про його наповнення, про зв’язки та способи існування речей і явищ, їх зміст, властивості і функції. Знання про значущість економіки в суспільному житті може довести до хибних висновків про те, що творчий, культурологічний характер процесу створення нових зразків засобів виробництва і споживання, форми організації праці є вторинними щодо економічної системи. Це означає, що процес господарювання не обмежується тільки практичним досвідом і обсягом знань, оскільки умовою продуктивного розвитку стає вміння аналізувати і робити висновки з них, а головним фактором – постійне функціонування системи створення нових цінностей.

Отже, цінності і цілі в системі економічного знання – це, насамперед, структура тих значень людських навичок, умінь та економічних подій, котра надає смислу суспільному досвіду і знанням; вони вказують на орієнтири, зразки, норми, що визначають спрямованість культури господарського процесу. Вони виступають як символи та ідеї, що виражають і зумовлюють орієнтацію людей у сфері економічних відносин, у межах якої практичні дії виробничо-матеріального характеру, знаряддя та засоби праці, виготовлені продукти набувають смислу, розуміються і витлумачуються людьми. Завдяки такому механізму однакові “об’єктивні” знання і речі, що постійно з’являються у реальному досвіді людини протягом її життя, в системі різних цінностей набувають різного смислу.

Результати економічного знання постають в суспільстві як знаки або символи, якими фіксуються інформація, ідеї та уявлення людей, поняття та визначення речей, система взаємодій, структура станів, періодичність та характер існування тощо. Тільки економічні знання створюють можливість уречевлення енергії людей у результатах як безпосередньо виробничої, так і умовно-символічної економічної діяльності, наприклад фінансово-банківської. Здатність продукувати результативні знання, винаходити нові економічні механізми тощо криється в самій людині, а не в структурі капіталу, виробничих потужностях та технологіях, якими вона користується. Отже, реалізація творчих здібностей людини, а не “відображення” дійсності та закономірна виробнича необхідність, створює умови для функціонування економічного знання в такій структурі цінностей, яку було сформовано протягом всієї історії існування людського роду.

Зверхньо зневажливе оцінювання пізнавальних здібностей древніх русичів стосовно економічних процесів, звичайно, не можуть бути аргументом у науковому дослідженні. З недостатньої кількості даних не можна робити тільки негативні висновки, як підкреслює А.Потебня: “Коли б не заховалось “Слово о полку Ігореві”, можливо, що хтось би вивів з того, ніби в слов’ян не було народної поезії” [11, 32]. Звідси – одна з особливостей сучасного розуміння як всієї української філософії, так і специфіки формування національного економічного знання – “безначальність” у тому розумінні, що національно-культурні підвалини нашого знання не завжди чітко простежуються у філософських текстах, навіть у “божественній економії” Г.Сковороди.

Ясна річ, що джерелами дослідження первинних економічних уявлень, як і всіх інших світоглядних засад, були язичницькі вірування, слов’янська міфологія, пам’ятки археології тощо. Міфологія – це початок становлення етносу, системи його культурних цінностей, особливостей світосприйняття, наголошував В.І. Шинкарук: “Протягом свого життя, – писав він, – ми не стільки живемо, скільки переживаємо” [12, 12]. Особливості цих переживань, їх забарвленість і є певним “виразом ментальності”, а кожна людина є представником свого народу і на індивідуальному, буденному рівні життя втілює його певні ціннісні настанови.

Звертаючись також до інших теоретико-методологічних розробок періоду існування Радянської України, можна констатувати і позитивні моменти методології діалектичного матеріалізму. Згідно з нею розробка і викладання концепції економічного знання ґрунтувалися переважно на принципі практики. Таким підходом керувалися дослідники і під час з'ясування витоків сфери економічного пізнання, коли писали: “Ще задовго до появи письма на Русі з'являються перші зародки наукових поглядів стародавніх русичів, основним джерелом яких була трудова діяльність народу” [13, 9]. Головні функції богів староукраїнської міфології, які уособлювали життєві засади віруючих людей, пов'язані в основному з такими сферами діяльності, як землеробство, скотарство, торгівля і ремесло. Доброзичливе, відповідне господарське ставлення до землі-матері дістало своє вираження в тому, що українські казки, пісні, епос, культу створили своєрідний ціннісний каркас, будучи спрямовані на добро, на культивування, зрощення та збереження способу життя роду; в них відсутня будь-яка форма орієнтації на руйнування. Однією з найбільш розвинених сфер економічної діяльності древніх русичів була торгівля, яка суттєво розширила їхнє світобачення, а співпраця між різними народами в межах Русі (їх налічувалося близько двадцяти) формувала моральні цінності, зміст яких на той час був дещо відносним і заслуговує окремого з'ясування. Так, “братами” вважали, насамперед, своїх соплеменників, у відносинах з якими складалася одна система цінностей, а з народами, що жили за межами Русі і які потенційно сприймалися як об'єкти наживи, формувалися інші принципи співіснування. Так само ставилися до Русі й народи, що її оточували: вони постійно здійснювали напади заради пограбування.

Відомі історичні події того часу, особливо походи київських князів на Балкани і проти кочівників, жодним чином не дають підстав вважати, що українській ментальності властивий пріоритет чуттєвості над раціональністю та практичністю. Навпаки, вони переконують у тому, що праукраїнцям потрібно було добре орієнтуватися в жорстоких реаліях того часу, раціонально мислити, швидко приймати рішення та вибудовувати таку структуру цінностей, яка б забезпечувала внутрішні засади виживання та життєдіяльності. Існує ще один дуже суттєвий фактор, який підтверджує зазначену точку зору. Внаслідок відсутності сталої кастри жерців, які професійно виконували інтелектуальну функцію накопичення, використання та передачі знань (що було характерним явищем для єгиптян, греків, іудеїв та інших народів), “професіональне” пізнання в дохристиянській період не було соціально спеціалізованим. У дохристиянській київській землі функцію жерця міг виконувати глава сім'ї, роду, князь. Він був водночас священиком, агрономом і економістом, тобто зосереджував у собі всю суму не тільки ритуально-культових, а й позитивно-практичних знань про всі види діяльності, життєво-необхідною складовою яких були економічно-господарські навички та вміння.

Економічні життєві потреби кожної родини або окремої людини та відповідна практика військових походів сприяли формуванню таких важливих морально-вольових якостей, як вміння домовлятися і організовуватися заради загальної безпеки, довіряти і допомагати один одному, бути мужніми та ін. Професійна інтелектуальна діяльність поважалася і була життєво необхідною для виживання роду, мала неабиякий вплив на формування національних засад господарського життєбудівництва праукраїнців. Зокрема, наведемо думку В.І. Шевченка: “про високу раціональність та практичність українців свідчить і той незаперечний факт, що тільки на їх інтелектуальний потенціал та розум іноземців зміг спертися у свій час Петро I, проводячи свої реформи” [14, 55]. Можна констатувати, що проблема полягає у суспільно-політичній ситуації, яка довго складалася так, що українська раціональність не завжди могла явно виявити себе. Тому в світі стає відомішим екзистенціальний, художній характер українського менталітету, засобами якого також розв'язувались значні світоглядно-філософські проблеми.

Водночас немає достатніх підстав цілком довіряти й письмовим джерелам, що належали християнським богословам-книжникам, які не ставили за мету досягти особливості реального життя проукраїнського етносу, його практичну систему життєзабезпечення, творчі та пізнавальні можливості. Навпаки, своє основне завдання “книжники” вбачали у викоріненні язичницьких вірувань, тобто світоглядних уявлень і звичаїв наших пращурів. Крім того, введення християнства у Х ст. не можна розглядати як суспільну подію, що мала завершений характер і яку можна аналізувати як здійснений факт. Сучасні дослідження показують, що і в XV ст. “поганство йшло поруч з християнством і не складало зброї” [15, 147]. Шодо цього А.К. Бичко зауважує: “Тут ми маємо зустріч-діалог двох світоглядів, двох культур. Поганський світогляд (поганський світ у цілому) вже втратив свою автономність (точніше, замкненість), перетворився на художній образ як специфічний спосіб прочитування “іншого” (в етно-національному плані) змісту з метою його творчого засвоєння, укорінення в ґрунт слов'янського, киеворуського менталітету. Неконфліктний характер цього діалогу значною мірою був підготовлений попередніми контактами наших праслов'янських пращурів з еллінською культурою [16, 233]. Більше того, саме ідеї християнської філософії утворили, як писав М. Грушевський, “покрів” для давньоукраїнських світоглядних уявлень, а це сприяло формуванню, по суті, нового варіанту східноєвропейської середньовічної світоглядно-філософської парадигми поряд з головною для цього часу – східно-римською культурою.

Отже, твердження, що християнство “покрило” давньоукраїнське язичництво, становить значні труднощі для наукового аналізу джерел не тільки економічних поглядів та господарської діяльності українців, а й усієї філософської думки України. Часто це зумовлюється тим, що вчені різних історичних періодів, як правило, несвідомо припускаються однієї і тієї самої поширеної помилки. Суть її полягає в тому, що ігнорується язичницький зміст понять (у тому числі пов'язаних із економічно-господарською сферою життєдіяльності), за допомогою яких з самого початку

викладались християнська філософія і богослов'я. Болгарин Чорноризець Храбр, твір якого про користь книжок був досить поширений в Київській Русі, зазначає, що перші переклади християнських текстів на церковнослов'янську мову мали суттєві герменевтичні проблеми. Йдеться про те, що у слов'янських мовах не виявилось прямих слів-відповідників словам грецької мови, на якій були складено богослужбові книги. Так, пише Чорноризець Храбр, не було знайдено у грецькій мові перекладу таких понять, як “Бог”, “життя”, “добро” та інших слів-синонімів [17, 5]. Це дуже важливе визнання. Адже зміст багатьох таких понять надалі визначив основу і значення економічних категорій. Зокрема, у контексті християнства слов'янська віра має бути витлумачена як податок Богові, але поряд з цим у християнстві є термін “fiden”, котре в цілому співзвучне українському “відати”. “Fiden”, або відання, означає не податок, а специфічний контакт або зв'язок з невідомим, котре люди розглядають як відоме [18, 405–406].

Віра у слов'янському контексті – це специфічна присяга, своєрідний “податок” або подяка Богові, а це – безпосередньо давньоукраїнське ставлення до Бога як подателя благ і життя. Але віра як “відання” – це контакт та сакральний зв'язок з Богом. На жаль, у слов'янській інтерпретації християнської філософії і релігії відмінності віри і відання не було враховано, а це створило ілюзію тотожності податку як зобов'язання чи присяги і відання, як проникнення у невідоме. Адже останнє, тобто проникнення у невідоме, може мати форму фантазії, міфів, може включати в себе і віру, тобто, обряд, жертву як податок і як подяку Богом. Внаслідок таких модифікацій на рівні буденного життя використовується фактично протилежний зміст даних теоретичних понять, а саме – відмінність практичного (яке часто збігається з господарським) значення терміна від духовно-релігійних засад світогляду.

Отже, мова, терміни, слова – це не самі речі, а те, як вони охоплюють ту чи іншу сферу діяльності, розкривають зміст та значення предметів. Саме слова переводять у підсвідомість, а далі у свідомість зміст речей, зміст яких існує в менталітеті кожного народу. Врахування в дослідженні національного економічного знання особливостей використання значення економічних понять та категорій саме на історичній території проживання народу, розпізнавання слів-символів та слів-знаків, які є носіями національної господарської культури, і є початком розуміння економічного менталітету українського народу. Тому ми можемо твердити не тільки про вплив християнства, яке “покрило” українське язичництво, але й про те, що язичницька символіко-понятійна система стала формою інтерпретації християнських грекомовних, а згодом і латиномовних філософсько-богословських текстів, які набували дещо іншого змісту на теренах України. Крім того, як зазначає Г. Булашев, “християнсько-легендарний матеріал посів чільне місце в народному переказі і разом зі спогадами з язичницької старовини створив новий складний, і, до того ж, украй плутаний народний світогляд, що існує почасти в народі й дотепер [19]. Специфіка такого напластування суспільно-історичних перетворень становить додаткові методологічні труднощі в системі соціально-філософського аналізу національного економічного знання, яке фактично до ХХ ст. не існувало як окрема сфера науково-теоретичного дослідження.

У XVII ст., незважаючи на поширення християнства, система економічно-господарських уявлень у народному світогляді іноді просто прикривається християнською термінологією. Навіть у XIX ст. Пантелеймон Куліш підкреслював: “Заберіть у нашого українця його дідів та звичаї і нічого християнського в ньому не побачите. Українець – християнин доти, доки його діди і звичаї при ньому” [20, 343]. Безперечно, така взаємодія офіційно визнаних християнських засад економічної діяльності здебільшого лише на теоретично-літературному та пропагандистському рівні з реальною українською економічно-господарською традицією не виступає в “чистому” вигляді. Українська міфологія, яка є основою такої традиції, з характерним для неї домінуванням язичницької звичаєвості переосмислюється такими видатними українськими мислителями цього періоду, як П. Могила, Л. Баранович, І. Галятовський, І. Гізель, та багатьма іншими в контексті християнських міфологем з метою наближення місцевого язичництва до християнства, внаслідок чого останнє набирає не строго канонічної, а “вільної” форми. “Вільний християнізм”, з нашого погляду, був водночас засобом вирішення релігійно-філософськими методами суттєвих життєво-практичних, у тому числі і господарських, проблем українського буття на шляху світоглядного об'єднання націй у XVII ст.

Світові суспільно-політичні тенденції зазначеного періоду акцентували увагу, насамперед, на людинознавчій тематиці, вимагали формування антропологічних концептуальних засад, котрі б відповідали новій ситуації Буття, у якій дедалі більшої ваги набирали провідні чинники культуротворення – державно-політичні, наукові та економічні. Вони владно диктували свої правила людям, які вірили у Коляду, у Купала, у потаємні темні і світлі духи, у магію слова та ін. Виникає принципова проблема українського буття, яка пов'язується з пошуком способів піднесення загального інтелектуального рівня українського суспільства, а також з відкриттям шляхів до розуміння нових засад економічної культури як її важливої складової та пов'язаних з нею реальних змін у практичному житті людей.

Християнство ж у цей період намагалося максимально наблизитися до плюралістичного характеру національного українського світогляду, що найвиразніше виявилось у пристосуванні біблійної легенди про створення світу до багатобожжя (наприклад, у праці “Зерцало богословія” Транквіліона-Ставровельського). Водночас з цією тенденцією відбувалося переосмислення змісту біблійських сюжетів у системі народного життєвого, господарського світосприйняття. Зокрема, згідно з “Казанням руським”, створеним у XVII ст., творча діяльність Бога нічим принципово не відрізнялась від дбайливого газдування тогочасного українця. Бог, як ремісник, спочатку робить Небо і Землю, поселяє на небі різних ангелів, у тому числі “мальованих”. Під Небом розміщує

птахів, а на Землі – різну живність. “І побудував Господь рай, плотом потужним огородив і полаттю його подперл”. Там же, в плотом огороженому раю, Бог посіяв різні потрібні людям рослини. “І ходить собі Господь, глядить, щоб якесь поросля не вилізло” [21, 143].

Труднощі, котрі супроводжували поширення християнства в Україні, частково пояснюються тим, що нова для русичів віра сформувалась на ґрунті певної національної ментальності інших народів, в першу чергу, євреїв, греків, римлян. У Київській Русі ця віра зіткнулась з таким світоглядом, якому ближчими виявились міфологічні і філософські погляди античності, ніж християнська “благочестивість”. Інакше кажучи, християнство, включаючи в себе елементи ідей античної філософії, своєрідно фільтрувалось у Київській Русі наявним на той час досвідом і світоглядом русинів. Тому передусім запозичали з-за кордону і переосмислювали все те, що відповідало такій тенденції економічного знання, яка орієнтувалася на “практичність” та розв’язання життєво важливих господарських питань.

Отже, спостерігаємо немовби зворотний шлях – християнські світоглядні та етичні погляди на економічну діяльність і господарську поведінку людини пристосовуються до особливостей місцевих світоглядних уявлень, а також має місце своєрідна толерантність між принесеною в Україну чужою вірою і місцевими віруваннями, котрі далеко не завжди були гармонійними. Можливо, саме така тенденція злагоди між українською та християнською міфологіями, котра народжувала світоглядне обґрунтування засад економічно-господарської діяльності вільної людської особистості, стала через кілька десятиліть перешкодою на шляху підпорядкування українців централізаторській імперській нівеляції, котру розпочав здійснювати Петро I.

Розглянутий кризь призму історії, процес формування засад економічно-господарської діяльності дає підстави характеризувати українців як народ, котрий має достатньо розвинуту систему специфічного економічного знання. Однією з перших спроб дати таку характеристику, зрозуміло, в системі загального світоглядного підходу, робить “хуторянська філософія” П.Куліша. У “Листах з хутора” в коло зору українського письменника, вченого та громадського діяча потрапляють риси народу, які найвиразніше виявлялись на початку 60-х років XIX ст. і становили основу першої спроби визначення українського менталітету. Це, насамперед, – орієнтація на гармонійний зв’язок з природою та землею; надання пріоритету сільському життю у гармонійних взаємовідносинах села і міста: одним треба в містах “чучверіти”, а іншим – жити в селах, володіти наукою хліборобів; господарність і раціональна ощадливість; родина як цінність та центр життя людської особистості. Далі П.Куліш виокремлює такі риси, як зваженість та вибірковість українців у ставленні до нововведень цивілізації, спрямовані на спільність і рівність, неприйняття такої соціальної несправедливості, коли половина людства “у золоті купається, а половина в вонючій гязі тоне, од пекельної роботи чучверіє і з голоду гине” [22, 247]. Важливими особливостями української ментальності, в світлі характеристик П.Куліша, постають: орієнтація на “вічну правду” та “простоту”, тобто на національно організований та естетичний побут; на розуміння світу серцем, щоб не піддаватися обскурантизму, “єзуїтській науці”, яка чинить насильство; пріоритет “святої волі”, “гуманності”, “прошення” та “громади”, яка виступає як “великий чоловік і як щось хоче, то на все спроможеться” [23, 242].

Кількома десятиліттями пізніше М.Драгоманов у статті “Україна і центри” звертає увагу на такі риси українців, як відчуття підлеглості чужій державі; пластичність і мужність; стихійний демократизм; розвинений інстинкт самовиживання; здоровий глузд; прагнення національної єдності; соціальна гнучкість, прагнення солідарності, рівності, життя в громаді.

Ментальність українців після М.Драгоманова аналізував М.Коцюбинський. У своїх творах він показує, що цьому народові властиві працьовитість, готовність протистояти несподіванкам, тобто внутрішня мобільність і рухливість, турбота про природну основу життя – землю, тварин – про родинне вогнище, пошук “правди життя” тощо.

Серед зарубіжної україністики назвемо статтю І.Мірчука “Світогляд українського народу” (Прага, 1942 р.). Автор пише, що українцям властиві орієнтація на зв’язок із землею (“селянська філософія”), виразна ідеалістична риса та релігійність, індивідуалізм (персоналізм), перевага чуттєвості над раціональністю (“філософія серця”), намагання “не висовуватися” із свого середовища “по вертикалі” обдарованих людей, а орієнтуватися на “горизонтальне” нівелювання. До важливих рис української нації І.Мірчук відносить ще орієнтацію на правду життя (“Філософія життя”), на історичні та соціальні питання, на пошук гармонії особи та оточення, людини і природи, а також потяг до месіанства, оптимізм і синтетичність світогляду, заснованого внаслідок “зустрічі” в Україні культур Заходу і Сходу.

Можна було б навести й інші характеристики українців, наприклад, О.Кульчицьким, М.Шлемкевичем, Д.Чижевським. Проте викладеного достатньо для розуміння того, що проблема національної ментальності в культурі й філософії, а тим більше в системі економічного знання України все-таки існує і поки що не розв’язана достатньою мірою. Ось чому і проблема “української душі”, як передумови національної економічної ментальності, пізнання та всієї української філософської культури, продовжує хвилювати філософів і широкі кола громадськості. У даному контексті зауважимо, що коли б особливості української ментальності обмежувалися пріоритетом чуттєво-емоційних станів, поверховою екзистенцією, то, наприклад, з багатьма її даними, запропонованими Мірчуком, Кульчицьким, Шлемкевичем та іншими, можна було б погодитися. Проте інші погляди хибують тим, що буття українця дослідники намагаються підвести під певні, заздалегідь прийняті в західній філософії, схеми. Наприклад, О.Кульчицький аналізує українську ментальність, користуючись категоріями німецького екзистенціалізму К.Ясперса [24, 242]. Автор вважає, що при цьому треба згадати думку Д.Чижевського, який проблему

менталітету українців розглядає, насамперед, як проблему світовідношення [25]. Адже світовідношення ґрунтуються на практичному ставленні до дійсності, а українська нація формувалася, в першу чергу, як нація землеробів, скотарів, ремісників. Безперечно, не йдеться про те, що на шляху національного відродження України необхідно штучно поновлювати певні системи цінностей, як підкреслюється у колективній монографії “Феномен нації: основи життєдіяльності”, що “є всі підстави вважати головною небезпекою, яка чатує на шляху національного відродження, надмірну орієнтацію на минуле, зануреність у нього, прагнення до розв’язання складних проблем сьогодення на засадах відмови від недавнього радянського минулого і повернення до традицій, цінностей та надбань ще більш далекого минулого – чи то до часів Запорізької Січі, чи то до періоду Київської Русі [25, 187]. Йдеться про збереження глибинної системи цінностей українського народу, про ті культурні архетипи або, за висловом С.Б. Кримського [27], “знання перед пізнанням”, про підвалини свідомості українського народу, які зберігалися протягом століть та передавалися від покоління до покоління. Саме тому і є важливим філософський аналіз економічної культури Київської Русі, де найбільш відомими пам’ятками економічної думки є “Правда Руська”, яка засвідчила наявність першої національної економічної платформи та економічне “моління” Данила Заточеника. Подальший аналіз особливостей розвитку економічних поглядів різних верств населення ми спостерігаємо в економічному світогляді Станіслава Оріховського-Роксолана, Івана Вишенського, Петра Могили, Лазаря Барановича, “економічних гріхах” Інокентія Гізеля, в економічній етиці Феофана Прокоповича та багатьох інших українських мислителів. В XIX–XX ст., коли економічна думка відокремилася від системи суспільствознавства, українські економісти проводили цінні дослідження, значущість яких часто виходила за національні межі, здобуваючи високе світове визнання.

Отже, дослідження праукраїнських національно-культурних економічних чинників є не поверненням до давніх історичних подій та матеріальних підтверджень господарської діяльності, а основою збереження економічно-раціонального світогляду нації та найбільш продуктивних господарських традицій народу, які є природними не тільки для українського, але й для кожного іншого народу. Така світоглядно-дослідницька позиція пов’язана з кончою потребою в науковому аналізі символів та знаків певної господарської культури; специфіки використання матеріальних ресурсів, включаючи особливості географічного фактору; особливостей форм господарської діяльності, передусім, культури поділу праці. Актуальною в даному контексті постає розробка нових теоретико-методологічних засад з’ясування внутрішнього економічно-господарського змісту давніх письмових літературних джерел, починаючи з урахування герменевтичних особливостей та впливу зовнішніх політичних та силових факторів. Тільки такий ґрунтовний підхід допоможе визначити ту чи іншу господарську культуру національною і водночас прилучити її до надбань світової економічної культури та до цивілізаційних процесів загалом. Адже головні засади життєдіяльності кожного народу є спільними з характерними основами інших народів. Саме вони утворюють таке важливе поняття, як “загальнолюдські цінності”, якими є земля, життя, родина, мова, знання, суспільство тощо. Особливість загальнолюдських цінностей полягає саме в тому, що в наявність їх є необхідною умовою життєдіяльності людей, і без них жодна людина не може існувати.

У контексті зазначених підходів розв’язання проблеми національного має принципове значення для розуміння концепції економічного знання в українській соціальній філософській думці, на якій більше позначилися суспільно-економічні тенденції німецької, англійської чи французької філософії, ніж пізнавальні концепції економічного знання, що базуються на українській ментальності. Проте проблема національних витоків філософії економіки, яку порівняно легко можна розв’язувати на рівні загальнофілософських міркувань, стає справжньою проблемою тільки тоді, коли треба вирішувати конкретні питання про економічний статус та впливовість молодого Української держави в системі світових господарських відносин, і, відповідно, в глобальній цивілізаційній мережі.

Ураховуючи це, вважаємо, що більш обґрунтованою для вивчення економіко-господарських засад існування українського народу та осмислення національного економічного знання є орієнтація на “безперервність” поступу української філософії. Вона визначає суперечливу природу буття української нації, яка виявляється у видозмінах її суспільно-економічного ладу, економічної культури, а також всієї системи світогляду та, безперечно, потребує ґрунтовних науково-теоретичних розвідок на засадах сучасної методологічної культури української соціальної філософії.

ЛІТЕРАТУРА

- Мочерний С.В.* Методологія економічного дослідження. – Львів, 2001.
Бондаренко О.В. Економічна ментальність України: етапи історичного розвитку (соціологічний вимір) // Нова парадигма. – Випуск 36. – 2004.
Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів, 2002.
Нариси історії філософії на Україні. – К., 1966.
Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів. – К., 1998.
Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження. – Львів, 2001.

- Суслов И.П.** Методология экономического исследования. – М., 1983.
- Антонович А.** Теорія цінності: Критико-економічне дослідження. – Варшава, 1877.
- Українська економічна думка. Хрестоматія. – К., 1998.
- Бодріяр Жан.** Символічний обмін і смерть. – Львів, 2004.
- Потебня А.А.** Естетика і поетика слова. – К., 1985.
- Шинкарук В.И.** Проблемы смысла человеческого бытия // Жизнь как творчество: Социально-психологический анализ. – К., 1985.
- Дмитриченко В.С.** Нариси з історії суспільно-політичної та філософської думки народів СРСР доби феодалізму. – К., 1961.
- Шевченко В.І.** Концепція пізнання в українській філософії. – К., 1993.
- Історія філософії на Україні: У 3-х тт. – К., 1987. – Т. 1.
- Філософія. Курс лекцій. – К., 1993.
- Древняя русская литература. Хрестоматія. – М., 1988.
- Болховітінов т.,** митрополит. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995.
- Булашев Г.О.** Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
- Куліш П.** Твори: У 2-х тт. – К., 1989. – Т. I.
- Казання руське // Українська література XVII ст.
- Куліш П.** Листи з хутора // Твори: В 2-х тт. – К., 1989. – Т. 2.
- Кульчицький О.** Світовідчуття українця // Українська душа. – К., 1992.
- Чижевський Д.** Нариси філософії на Україні. – Мюнхен, 1983.
- Феномен нації: основи життєдіяльності. – К., 1998.
- Крымский С.Б.** Культурные архетипы, или знание до познания // Природа. – 1991. – 11.